

«XIX АСР ИККИНЧИ ЯРМИДА ХИВА ХОНЛИГИДА СИЁСИЙ ЖАРАЁНЛАР»

*Гулистон давлат университети
Психология ва ижтимоий фанлар факультети
Тарих йўналиши талабаси
Очилов Искандар*

Аннотация: Ушбу мақолада Хива хонлигининг XIX аср иккинчи ярмидаги сиёсий жараёнлари акс этган бўлиб, ҳар бир жараённинг сабаб ва оқибатлари ҳам ёритиб берилган. Ички ва ташқи сиёсий жараёнлар бир-бирига боғлиқ ҳолда ўрганилган.

Калит сўзлар: Хива хонлиги, ички сиёсат, ташқи сиёсат, Бухоро амирлиги, хон, Россия империяси.

КИРИШ

XIX асрнинг 50-йилларида Хива хонлигида ички сиёсий вазият кескинлиги билан давом этди. Айниқса, Рахимқули ҳукмронлиги йилларида Хива-бухоро муносабатларининг доимий кескинлиги ва ҳарбий ҳаракатларнинг тез-тез амалга ошириб турилиши натижасида Рахимқул вафот этганига қадар Хиваликлар Бухоро ерларига, бухороликлар эса хиваликлар ерларига қайта – қайта ҳарбий босқинчиликлар қиладилар. Хиваликлар туркманлар билан ўзоқ курашиб боргандан сўнг 1855 йилда Марвни яна эгаллашга мувофиқ бўлади. Муҳаммад Амин ҳукмронлиги даврида ҳам Бухоро ва Хива хонликлари ўртасидаги зидиятлар давом этиб турди. Ҳар икки давлат ўз манфаатлари учун туркманлардан фойдаланишга ҳаракат қилдилар. Жанубий Туркменистон ва Хуросонда тинчлик ҳукм сурмай, хонга қарши исёнлар давом этди. Айниқса, Марв ва Серахс шаҳарларида кўтарилган кўзғолонлар ҳокимиятни ларзага келтирди. Кўзғолончилар Хива хонига бўйсунушдан бош тортиб, хон амалдорлари ва солиқ йиғувчиларни тутиб қатл қилдилар.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Муҳаммад Амин хон 1845 – 1855 йиллар Хуросон ва Марвга 10 мартадан кўпроқ қўшин тортиб боради, бу юришлар вақтида хонлик иқтисодий жиҳатдан катта зарар кўрди. 1855 йил Серахс остонасида туркманлар билан Хива лашкарлари ўртасида бўлган жангда Хива қўшинлари мағлубиятга учраб, Муҳаммад Аминхон, унинг ўн тўрт нафар шаҳзодалари ва сарой амалдорлари фожеали ҳалок бўлдилар. 1855 йил Саид Абдуллахон (беш ярим ой – 1855 йил 20 март – 27 август) Хива тахтига ўтирди. Аммо, бир гуруҳ сарой амалдорлари Саид Абдуллахонни тан олмасдан унга қарши фитна уюштириб, ёвмут

туркманлари билан алоқа ўрнатдилар ҳамда уларни исёнга чорладилар. Ёвмутлар исён кўтариб Ғозовот ва Илонли атропофларида кишлокларни талай бошладилар. Саид Абдуллахон 1044 Хивадаги фитначиларни фош қилиб, унинг иштироқчиларини қатл эттиргач, исёнчиларга қарши кураш бошлади. Даставвал, Хива кўшинлари билан бўлган жангда ёвмутлар мағлубиятга учраб дашт ичкарасига чекинган бўлсалар-да, августнинг охирида ёвмутлар Хива навкарлари қароргоҳига (Илонли яқинида) тўсатдан тунда хужум қилдилар. Саид Абдуллахон туркманлар билан бўлган жангда ўлдирилади.

Бу воқеадан кейин саройдаги вазир Муҳаммад Ёқуб меҳтар бошчилигидаги бир гуруҳ амалдорлар Сайид Абдуллахоннинг ўн етти яшар укаси Қутлуғ Муродни хон қилиб кўтардилар, Ёқуб меҳтар ва Иброҳим кўшбеги давлат бошқарувида хоннинг энг яқин кишилари эдилар. Бу орада хонликдаги сиёсий вазият яна кескинлашиб кетди. Қутлуғ Муродхонга бўйсунмаган туркманлар-нинг ёвмут қабилалари ўзларига Ота Муродни, қозоқлар ва қорақалпоқлар эса Жорлиқ тўрани хон этиб кўтардилар. Тўрт ярим ой тахтда ўтирган Қутлуғ Муродхон ўз укаси Ниёзбек Муҳаммад томонидан ҳийла ишлатилиб уюштирилган фитна (ёвмут туркманлари ёрдамида) натижасида ўлдирилди. Туркманлар Хивани эгаллаб Қутлуғмуродхонни ўлдирадилар. Сиёсий вазият янада кескинлашган бир вақтда тахтни Саид Муҳаммад эгалайди. У сиёсий вазиятни қўлга олиш мақсадида кескин ҳарбий чораларни кўришга ҳаракат қилади ва оқибатда туркманларга қарши юришларни амалга оширади.

1859 йилда Оролбўйи қабилалари Хивага қарши кўзғолон кўтардилар. Туркманларнинг қўллаб қувватлашига эришган Муҳаммад Панох Орол бўйини Россия тобелигига топшириш режасини тузади ва Оренбург генерал губернаторига мактуб жўнатади. Бироқ, Хива хонининг Қўнғиротга катта кўшин билан келиши ва уни эгаллаши бу режани барбод қилди ва бу ҳудудлар Хива хонлиги таркибида қолди.

Сайид Муҳаммадхон 1864 йил 10 сентябрда касалланиб вафот этгач тахтга унинг ўғли Сайид Муҳаммадхон Раҳимхон II (1864-1910 йй.) ўтирди. Соний ва Феруз номлари билан ҳам маълум бўлган бу ҳукмдор Хива хонлари орасида энг адолатпарвар ва маърифатпарвар ҳукмдор бўлганлиги боис ҳам 47 йил давомида мамлакатни идора қилган. Саид Муҳаммад Раҳим II нинг ҳукмронлиги даврида давлат сиёсий жиҳатдан бирмунча барқарорликка эришди 185 . Унинг замондошлари бўлган Огаҳий ва Баёнийлар асарларида Сайид Муҳаммадхон Раҳимхон II (Феруз) фаолиятида адолатпарварлик ва ҳақгўйлик, қаттиққўллик ва талабчанлик билан, маърифатпарварлик эса ташаббускорлик билан уйғунлашиб кетганлиги ҳақида маълумотлар берадилар. Бу хон ўзининг бутун ҳукмронлиги даврида эл-юрт фаровонлиги, тинчлик-осийишталиги учун курашди.

НАТИЖАЛАР

Хонликда дехқончилик, суғориш ишлари, савдо-сотик ва ҳунармандчилик тараққий этди. Бу даврда Хоразмда айниқса илм-фан, адабиёт ва санъат, меъморчилик юксалди. Хоннинг ўзи “Феруз” тахаллуси билан ижод қилиб ўзбек мумтоз адабиёти ривожига катта ҳисса қўшди. Феруз саройига шоир, тарихнавис, олиму фузало, таржимону хаттот, табибу созанда ва шунга ўхшаш замонасининг маданият арбобларини атрофига тўплади. Феруз фанмаданият ривожига катта аҳамият берди. У ўз атрофига шоиру созандаларни тўплаб ҳар ҳафтада ғазалхонлик, шеърхонлик кечалари ташкил қилган. Бу ҳақда Баёний бундай ёзган: “Хон ҳазратлари ҳафтада икки кун: жума ва душанба оқшомларида уламо била суҳбат тузиб, китобхонлик этдурур эрдилар”.

Замонавий Хоразм тарихчилари Сайид Муҳаммадхон Раҳимхон II ҳукмронлигини икки босқичга ажратадилар. Биринчи босқич – 1864 – 1873 йиллар, хон ҳукмронлигининг дастлабки ўн йиллиги бўлиб, бу даврда Муҳаммадхон Раҳимхон II давлатни мустақил бошқариб, мамлакатда тинчлик ва фаровонликни қарор топтириш, қишлоқ хўжалиги, савдо-сотик ва ҳунармандчилик, фан ва маданиятни юксалтириш йўлида улкан ишларни амалга оширди. Иккинчи босқич – 1873 йил августдан 1910 йилгача бўлган даврни ўз ичига олади. 1873 йилда Хива генерал Кауфман бошчилигидаги рус қўшинлари томонидан босиб олинган, тузилган сулҳга биноан Хива хонлиги Россияга қарам давлатга айланди. Бу даврда Муҳаммадхон Раҳимхон II нинг фаолияти Россия ҳукумати томонидан қатъий чекланди ва назорат остига олинди. Шунга қарамасдан хон ўзининг адолатпарварлик ва бунёдкорлик фаолиятини давом эттирди.

Муҳаммад Раҳимхон II ҳукмронлиги йилларига келиб Россия империясининг Хива хонлигига нисбатан муносабати ҳарбий тус олди ва 1873 йил хонлик чор қўшинлари томонидан мағлубиятга учратилиб, Гандимиён қишлоғида тузилган сулҳга кўра сиёсий қарам давлатга айлантирилди. Муҳаммадхон Раҳимхон II вафотидан сўнг тахтга унинг ўғли Сайид Исфандиёр (1910-1918 йй.) ўтирди. Исфандиёрхон хонлик даврини янгиликлардан бошлади. Унинг фармони билан хонлик аҳолиси қадимдан тўлаб келаётган солиқларнинг бир неча тури қисқартирилди. Генерал-майор унвонига эга бўлган Исфандиёрхон ҳам отаси каби рус ҳукуматига тобе эди. Унинг даврида хонликда бир қанча кўзғолон бўлиб ўтди. Хон бу кўзғолонларни руслар ёрдамида бостирди. 1918 йил 1 октябрда туркман Қурбон Муҳаммад Сардор (Жунаидхон)нинг буйруғи билан Исфандиёрхон ўлдирилди. Ҳокимиятни Жунаидхон ўз қўлига олди. Аммо, у Хива тахтига ўтира олмас эди. Шу боис ҳам Исфандиёрхоннинг укаси Саид Абдуллахон (1918-1920 йй.) номигагина хон қилиб кўтарилди. 1920 йил 2 февралда Хивага кириб келган қизил армия

кўшинлари Жунаидхон лашкарларини тор-мор этиб, ҳокимиятни советларга топширди.

Россия империясининг ҳукмронлиги 1917 йилда барҳам топгач, 1918 йилдан Хива хонлиги большевиклар ҳокимиятига бўйсундирилди, 1920 йилда эса Хоразмда Халқ Совет Республикаси ташкил этилди ва 1924 йилгача мавжуд бўлди.

ХУЛОСА

Шундай қилиб, XIX – XX аср бошларида яшаган замонасининг кўзга кўринган тарихчилари Мунис, Огаҳий ва Баёний томонидан ижод этилган тарихий асарлар Ўрта Осиё, айниқса Хива хонлиги тарихини ўрганишда асосий манбалар бўлиб хизмат қилган. Ушбу асарларда Хива хонлигида ер-сув эгаллиги, мулкчилик, солиқ тизими, қурилиш ишлари, савдо ва дипломатик муносабатлар, бошқарув тизимида амалда мавжуд бўлган мансаблар, тоифа ва уруғлар, зиёлилар тўғрисида қимматли маълумотлар кенг баён этилган. Бу каби маълумотлар бугунги кунда давлатчилик муносабатларини кенг соҳаларда ислох қилишга ва ривожлантиришга хизмат қилмоқда.

REFERENCES

1. Бартольд В.В. История культурной жизни Туркистана. –Л., 1927. – С. 113
2. Мухаммад Юсуф Баёний. Шажараи хоразмшохий. Тошкент, мерос. 199
3. Эшов Б. Ўзбекистонда давлат ва маҳаллий бошқарув тарихи. Тошкент, “Янги аср авлоди”, 2012. 344-345-бб.
4. Сагдуллаев А. Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти. Тошкент, Маънавият, 2000. 241-б.
5. АБДУЛҲАЙ, Г. ТУРКИСТОН МАТБУОТИДА ЯНГИ ДАВЛАТ ХУСУСИДАГИ МУНОЗАРЛАР (1918-1924 ЙИЛЛАР). INFOLIB: ИНФОРМАЦИОННО-БИБЛИОТЕЧНЫЙ ВЕСТНИК Учредители: Общество с ограниченной ответственностью с участием иностранного капитала" E-LINE PRESS", (1), 56-60.
6. Urazalievna, A. G., & Fotima, X. (2024). TURKISTON QO'RBOSHLAR HARAKATI VA ULARNING FAOLIYATI. TA'LIM VA RIVOJLANISH TANLILI ONLAYN ILMIIY JURNALI, 4(1), 5-10.
6. Urazalievna, A. G., & Aziza, P. (2024). FARG'ONA VODIYSIDAGI ISTIQLOLCHILIK HARAKATLARI VA UNING TARIXIY AHAMIYATI. IJTIMOIIY FANLARDA INNOVASIYA ONLAYN ILMIIY JURNALI, 4(1), 12-15.
7. Абдулхай, Г. У. (2020). ТУРКИСТОН АССР: ҚАНДАЙ ДАВЛАТ БЎЛИШИ КЕРАК ЭДИ?. ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ, 3(1).
8. Ochilov, I. (2023). TARIX DARSLARIDA TAFAKKUR, KO'NIKMA VA MALAKALARNI HOSIL QILISHDA PEDAGOGIK

TEKNOLOGIYALARNING AHAMIYATI. *Наука и технология в современном мире*, 2(16), 43-46

9. Ochilov, I. (2022). XALQARO TURIZM TARIXI VA RIVOJLANISHINING O'ZIGA XOS GEOGRAFIK JIHATLARI. *Science and innovation*, 1(C6), 228-231.
10. Ochilov, I. (2022). SPECIFIC GEOGRAPHICAL ASPECTS OF THE HISTORY AND DEVELOPMENT OF INTERNATIONAL TOURISM. *Science and Innovation*, 1(6), 228-231.
11. Omongaldi o'g'li, O. I. (2023). QADIMGI DAVRLARDAGI KO'CHMANCHI SAK, MASSAGET QABILALARI HAQIDA MUSHOHADALAR. *IQRO*, 2(2), 597-600.
12. Iskandar, O. (2022). XIVA TARIXI VA RIVOJLANISHIDA TURIZMNING AHAMIYATI. *PEDAGOG*, 5(6), 327-329.
13. Iskandar, O. (2023). The Organization of the Khorazm Soviet Republic. *Web of Synergy: International Interdisciplinary Research Journal*, 2(4), 794-798.
14. Ochilov, I. (2023). IMPORTANCE OF PEDAGOGICAL TECHNOLOGIES IN FORMING THINKING AND SKILLS IN HISTORY LESSONS. *Science and innovation*, 2(B4), 481-484.
15. Omongaldi o'g'li, O. I. (2022). QADIMGI XORAZM SIRLI QAL'ALARI. *PEDAGOGS jurnali*, 10(4), 182-185.
16. Omongaldi o'g'li, O. I. (2023). O'RTA OSIYODA TARIXIY BILIMLARNING TARAQQIYOTI. *INTERNATIONAL JOURNAL OF RECENTLY SCIENTIFIC RESEARCHER'S THEORY*, 1(3), 9-15.